

תחילתה של מסכת ברכות

חן פרנקל

הכתוב כאן הוא מספר הערות על תחילת מסכת ברכות. הכתיבה נראית יותר כמו מאמר מאשר כמו רצף הערות, אבל זה רק כי כך היה לי נח יותר לכתוב. בכתיבה נשמר (ברצון או שלא ברצון) הרצף האסוציאטיבי של הלימוד. מקווה שהכתיבה בהירה דיה כדי להבין ממנה, ואינה מסוימת מדי כדי שתוכל להעלות מחשבות ותובנות חדשות.

מתוך עיון בתחילת פרק א' במסכת ברכות, היה נראה לי שיש כמה מחלוקות מרכזיות סביב קריאת שמע ותפילת ערבית שקשורות אחת לשנייה, ומציגות שתי תפיסות שונות בנוגע לקריאת שמע של ערבית, ואולי גם לתפיסה שונה של זמן הגלות. בניסיון להציג את המחלוקת, אתחיל מסוגיה שולית יחסית, המופיעה בדף ד ע"א:

חכמים – כמאן סבירא להו? אי כרבי אליעזר סבירא להו לימרו כרבי אליעזר, ואי כרבן גמליאל סבירא להו לימרו כרבן גמליאל! לעולם כרבן גמליאל סבירא להו, והא דקא אמרי "עד חצות" – כדי להרחיק את האדם מן העבירה. כדתניא: חכמים עשו סייג לדבריהם כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ואומר: 'אלך לביתי ואוכל קימעא, ואשתה קמעא, ואישן קימעא, ואחר כך אקרא קריאת שמע ואתפלל', וחופתו שינה ונמצא ישן כל הלילה. אבל אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית הכנסת, אם רגיל לקרות – קורא, ואם רגיל לשנות – שונה, וקורא קריאת שמע ומתפלל ואוכל פתו ומברך. וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה.

מאי שנא בכל דוכתא דלא קתני חייב מיתה, ומאי שנא הכא דקתני חייב מיתה? איבעית אימא משום דאיכא אונס שינה, ואיבעית אימא לאפוקי ממאן דאמר תפלת ערבית רשות, קא משמע לן דחובה.

שאלת הסוגיא מפתיעה. ראשית, מאיפה ההנחה שחכמים צריכים לסבור כמאן דהו - ר' אליעזר או רבן גמליאל - ושהם לא משקפים דעה עצמאית משל עצמם? שנית, לכאורה במשנה עצמה כבר כתוב, לפחות בדעת רבן גמליאל, שחכמים סבורים כמותו.¹ כך שאם

¹ וכפי שמובא גם בדף ט ע"א בפירוש בגמרא.

שערים

הגמרא בוחרת לחשוב שחכמים באמת סוברים כמו אחד מהצדדים, למה שלא תלך עם שיטת רבן גמליאל בדבר?

אם נסתכל על מחלוקת רבן גמליאל ור' אליעזר, הדרך האינטואיטיבית להבין אותה תהיה במחלוקת על זמן השכיבה: ר' אליעזר קובע את זמן השכיבה על פי הזמן האוניברסלי, ורבן גמליאל קובע על פי זמן פרסונלי. ניתן לשאול על פירוש זה: אם באמת רבן גמליאל מבין שזמן השכיבה הוא זמן פרסונלי, למה הוא צריך לקבוע לו זמן בכלל? למה יש חילוק בין היום לבין הלילה? אפשר לקבוע שכאשר אדם הולך לישון הוא צריך לקרוא קריאת שמע אחת, כאשר הוא קם הוא צריך לקרוא את השנייה.²

אפשר להציע פירוש אחר לדברי רבן גמליאל. קביעת הזמן שלו היא בכלל לא בעקבות זמן השכיבה, אלא פשוט בעקבות שינוי היום והלילה. רעיון זה יכול להעלות מהסוגיה הראשונה במסכת. הסוגיה (ב ע"א) שואלת: 'תנא היכא קאי דקתני "מאימתי", ומאי שנא דתני ערבית ברישא?', ועונה: 'תנא אקרא קאי, דכתיב: "בשכבך ובקומך"...' ואי בעית אימא יליף מברייתו של עולם, דכתיב: "ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד"'. באופן פשוט, התירוץ השני מתייחס רק לשאלה השנייה של הגמרא. אבל אפשר להבין שהוא גם אופציה אחרת להבין את זמן קריאת שמע: לפי התירוץ הראשון זמן קריאת שמע תלוי בזמנים האנושיים של היום - מתי אנשים ישנים ומתי הם קמים, ואילו לפי התירוץ השני הזמן תלוי בערב ובבוקר. מתוך הבדל בין שני הפירושים הללו, אפשר גם להבין שתי תפיסות שונות ביחס לקריאת שמע של ערבית. האחת היא, שהיא קשורה לשינה, לסיום היום, או אפילו באופן קיצוני יותר - לשמירה מפני המזיקים.³ השנייה היא תפיסה שקושרת את קריאת שמע לשינוי הזמנים של היום והלילה: ישנם שני זמנים, ובשניהם צריך לקרוא קריאת שמע.

² לכאורה רעיון זה מזכיר את הרעיון של בית שמאי בהמשך הפרק: 'בערב כל אדם יטה ויקרא, ובבוקר יעמוד, שנאמר: "בשכבך ובקומך"'. ובית הלל אומרים: כל אדם קורא כדרכו, שנאמר: "בלכתך בדרך". אם כן למה נאמר "בשכבך ובקומך"? בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם עומדים'. ובגמרא: 'אמרי לך בבית שמאי: אם כן, נימא קרא "בבוקר ובערב"'.
³ כמו שמבינים את מירתת ר' יהושע בן לוי לגבי קריאת שמע שעל המיטה, וכמו שמביא התוספות הראשון במסכת. בירושלמי מובאת דעה זו לגבי קריאת שמע עצמה (ולא לגבי לא אחת נוספת): 'תני: הקורא את שמע בבית הכנסת - בשחר יצא ידי חובתו, בערב - לא יצא ידי חובתו. מה בין הקורא בשחרית ומה בין הקורא בערבית? ר' הונא בשם רב יוסף: מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב? שבביל להבריא את המזיקין. כפי שנראה בהמשך, יכול להיות שגם ר' יהושע בן לוי עצמו התכוון לכך.

שערים

אפשר להוסיף למחלוקת זו את המחלוקת בשאלה אם תפילת ערבית היא רשות או חובה. לדעת רבן גמליאל, תפילת ערבית היא חובה. לדעתו הלילה הוא זמן שיש בו סדר יום, ההגדרה שלו היא לא בזה שהולכים לישון בו אלא בסדר יומו המסוים. לדעת ר' יהודה, ואולי לדעתו מצטרפים גם ר' אליעזר ושאר החכמים שבדור ההוא, תפילת ערבית היא רשות. הרעיון של תפילת ערבית רשות נובע גם מכך שבמקדש לא היה קורבן בערבית. בהמשך נראה שאולי יש קשר גם בין שאלת המקדש לבין הקביעה של רבן גמליאל את זמן קריאת שמע בתור זמן של לילה, או את תפילת ערבית חובה.

אפשר אולי לומר, שלדעת ר' אליעזר הלילה אינו דומה ליום: הוא זמן אחר שבו העולם שוכב, הקב"ה שואג, ויש בו זמנים אחרים. מי שלומד תורה בזמן הזה אולי חוט של חסד משוך עליו, אבל העולם בכללותו ישן. לעומתו, רבן גמליאל מנסה לשמר את הלילה והיום בתור שתי ישויות נפרדות אך דומות: בשתייהן יש את החובה לקרוא קריאת שמע ואת החובה להתפלל.

את שיטת חכמים דלעיל ניתן אולי לפרש כך: שלא כמו שמובא במשנה, וגם בהתפתחות הגמרא, שיטת חכמים כפי שהיא מובאת בברייתא היא סוג של עמדת ביניים בין ר' אליעזר לרבן גמליאל. חכמים גם כן תופסים את קריאת שמע באופן כללי כמו רבי אליעזר, כלומר שקריאת שמע היא הזמן שסוגר את היום,⁴ אבל הסיוג של חכמים מקרב אותם אל שיטת רבן גמליאל, שכן הם מנסים ליצור לילה שיהיה זמן מסודר כך שיהיו זמנים מסודרים וקבועים. יכול להיות שתשתית העמדה של חכמים היא זמן שכיבה, אך שלא כמו ר' אליעזר זמן השכיבה שלהם הוא פרסונלי, אבל הסיוג שלהם גורם ללילה שלהם להיראות כמו הלילה של רבן גמליאל.⁵ הברייתא מסיימת במשפט 'וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה', והגמרא מבארת: 'ואיבעית אימא לאפוקי ממאן דאמר תפילת ערבית רשות, קמ"ל שחובה'. כאן אכן נראה שחכמים הולכים בדרכו של רבן גמליאל, אמנם על כל פנים - מבחינתם הדבר לא פשוט כמו לרבן גמליאל.⁶

⁴ לדבריהם, היא אולי אפילו מצילה מהמזיקים שמפילים על האדם שינה.

⁵ קביעת חצות בתור זמן זה היא קביעה מעניינת, שהרי כפי שנאמר קודם לכן בגמרא, חצות הוא זמן שקשה מאוד עד בלתי אפשרי לדעת מתי הוא, וממילא הוא זמן שלא בהכרח באמת קיים.

⁶ אני לא יודע בדיוק מה לעשות עם המשפט הזה בגמרא, שכן לפי המשפט הזה מוסקת מסקנה מעין זו: אמנם תפילת ערבית היא דאורייתא, אך היא בכל זאת 'חידוש' של חכמים, עד כדי כך שהם צריכים להגיד

שערים

בסוגיה הסמוכה לסוגיה זו יש מחלוקת בין ר' יוחנן ר' יהושע בן לוי, שוב - בפירוש הפסוק "בשכבך ובקומך". המחלוקת היא אם סומכים גאולה לתפילה או שתפילות באמצע תקנום. ר' יוחנן דורש את הפסוק "בשכבך ובקומך" - 'מה קימה קריאת שמע ואחר כך תפילה, אף שכיבה נמי'. דעה זו מתאימה לגמרי לאמור לעיל בדעת רבן גמליאל: הלילה מקביל לבוקר. לעומתו, ר' יהושע בן לוי דורש: 'מה קימה קריאת שמע סמוך למיטתו, אף שכיבה נמי'. לדעתו, קריאת שמע צריכה להיות סמוכה למיטה (ואולי דומה לה קריאת שמע הסמוכה למיתה).

בירושלמי, הדעה שקריאת שמע צריכה להיות סמוכה למיטה נאמרת בשם ר' שמואל בר נחמני, והיא מבטאת בצורה חריפה יותר, כך שהיא צריכה להיות סמוכה כך שצריך להירדם מיד אחריה:⁷

מילתיה אמרה, שאין אמר דברים אחר אמת ויציב. מילתיה דר' שמואל בר נחמני אמר כן. ר' שמואל בר נחמני כד הוה נחית לעיבורה, הוה מקבל גבי ר' יעקב גרוסה, והוה ר' זעירא מטמר ביני קופייא, משמענא היך הוה קרי שמע והוה קרי וחזר וקרי עד דהוא שקע מיניה גו שינתייה. ומאי טעמא? ר' אחא ור' תחליפתא חמוי בשם ר' שמואל בר נחמן: "רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה".⁸

עד כאן הראיתי שלדעתי אפשר לראות את מחלוקת רבן גמליאל ור' אליעזר כמחלוקת מהותית בשאלת היחס ללילה - אם הוא זמן הדומה ליום או זמן אחר, ובעקבות כך להבין מה עניין קריאת שמע של ערבית: האם היא מהווה את סגירת היום, או שהיא נאמרת מפני המזיקים, או שהיא מהווה את תחילת הלילה, או שזו מצווה שיש לעשותה בלילה.

לנו שכל העובר על דבר זה חייב מיתה. אם הפשט היה שתפילת ערבית היא מדאורייתא, מדוע הם נדרשו להזהר עליה?

ולולי דמסתפינא הייתי אומר שחכמים עצמם התכוונו למשהו מעט שונה - אמנם תפילת ערבית היא לא מדאורייתא, ובכל זאת צריך להתייחס אליה כעין דאורייתא.

⁷ בירושלמי נראה שדעת ר' יהושע בן לוי הולכת דווקא בכיוון של דעת ר"י, ולא כר' שמואל בר נחמני שם. ⁸ הפסוק אותו מביא ר' שמואל בר נחמני זהה לפסוק שמביא ר"ל שמחדש את קריאת שמע שעל המיטה (לעיל הערה 3). כפי הנראה, שתי ההלכות הללו הן הלכות עם התפתחות דומה. כמו שנראה מהגמרא אצל ר"ל שהסיבה לקריאת שמע שעל המיטה היא מפני המזיקים, כך גם כאן נראה שהסיבה לקריאת שמע של ערבית בכלל היא מפני המזיקים (וראה בפירוש החרדים על הירושלמי הנ"ל, שכתב כן בפשיטות, שמדאורייתא קריאת שמע מפני המזיקים).

שערים

כמו כן, הצעתי שאולי המחלוקת בשאלה האם תפילת ערבית היא רשות או חובה קשורה גם כן לשאלות הללו.

ניתן לקחת את המחלוקת הזו לשלב נוסף. הדפים הראשונים של מסכת ברכות עוסקים עיסוק אינטנסיבי בענייני הגלות, ונראה שעיסוק זה מתאים מאוד לפתיחת התורה שבעל-פה שלאחר החורבן. אפשר שמחלוקת רבן גמליאל ור' אליעזר שמובאת בפתיחת המשנה, קשורה לשתי תפיסות ביחס לגלות, שלעניין זה נמשלת לקריאת שמע של ערבית. רבן גמליאל, האישי הממסדי, תופס את זמן החורבן - או בוחר לתפוס אותו - בתור זמן שאיננו שונה מהותית מהזמן שבו בית המקדש היה בנוי. לעומתו ר' אליעזר, וכך גם ר' יהודה ואולי אף חכמים, רואים בגלות זמן עם איכות אחרת - זמן של לילה שבו אנשי העולם הולכים לישון, תלמידי חכמים לומדים, הקב"ה יושב ושואג ודוד מתעורר להגיד שירות ותשבחות.

רעיון זה של יחס בין קריאת שמע לחרבן, אפשר שנמצא כבר בסוגיה הראשונה בגמרא:⁹

ליתני "משעת צאת הכוכבים" ! מילתא אגב אורחיה קמשמע לן: כהנים אימת קאכלי בתרומה ? משעת צאת הכוכבים.

סוגיה זו צורמת לכל לומד: איך בסופו של דבר אפשר לדעת מהו זמן אכילת התרומה ומהו זמן קריאת שמע? תלו לנו כאן שני דברים זה בזה, אך איננו יודעים אף לא אחד מהם. סביר להניח שהזמן ידוע, ובכל זאת המטרה של המשנה (של רבי, צאצאו של רבן גמליאל) היא לקשור בין אכילת תרומה לקריאת שמע: 'קמשמע לן דכפרה לא מעכבא'. דרך הסוגיה הזו, התרומה מקבלת תפנית מעולם של קודש ומקדש לעולם שתקף גם לאחר החורבן. היא מעין שריד 'קודשי', שממשיך להתקיים גם בלי יכולת להביא קורבנות ולהתכפר.

מקובלנו (בשם ר' דוד פיאלקוף) שבעוד שבעולם היהודי הרגיל היום מתחיל מהלילה, בעולם המקדש היום מתחיל מהבוקר. כך אפשר להבין את השאלה בגמרא: 'וממאי דהאי "ובא השמש" ביאת שמש, והאי "וטהר" טהר יומא? דילמא ביאת אורו, ומאי וטהר - טהר גברא!'. אם התרומה הייתה חלק מעולם המקדש, זמנה היה אמור להתחיל מהבוקר; אך במשנה נוצר קשר בין קריאת שמע לתרומה, ושניהם משיכים לעולם של חול.

⁹ כבר במשנה העולם של קודשים נוכח מאוד, שכן כל הדוגמאות שרבן גמליאל מביא הן משם.

שערים

בדף ג ע"א הגמרא מסבירה (בדיון אגבי על הברייתא שסותרת את המשנה) שזמן אכילת כהנים שבמשנה הוא זמנו של רבן גמליאל, והרישא של המשנה היא לא כר' אליעזר. רבן גמליאל, הנשיא, מכניס את התרומה שמזוהה עם הקודש אל תוך העולם החדש שנוצר - עולם שבו אין מקדש, ובכך הופך גם את זמן החורבן לזמן נורמטיבי. לדעת ר' אליעזר (אולי כאחד החכמים שלא נושא בעול הנשיאות ויכול להכניס דברים אנטי-ממסדיים אל תוך הממסד), זמן החרבן הוא זמן אחר שמשקף את הלילה, ושיש לו צדדים ואיכויות אחרות.